

Новий погляд на проблему

П. П. Панченко (Київ)

Виникнення і розвінчання міфу про комуністичне ставлення до праці

Про крах тоталітарної системи, створеної більшовиками в нашій країні, сьогодні пишеться і говориться достатньо. Ми ж спробуємо поміркувати над складовою частиною цієї системи — методами виробництва й розподілу суспільного продукту, насамперед над темою виникнення і культивування соціалістичного змагання та однієї з його «ударних» форм — руху за комуністичне ставлення до праці.

Вже через два роки після завоювання більшовиками влади, коли країна ледве животіла, всіх комуністів (а через них і народні маси) керівна верхівка закликала взятися за роботу «справді по-революційному». Так, на пленумі Московської Ради, що відбувся 3 квітня 1919 р. за участю представників робітників, солдатів та інтелігенції, всіляко підносилося сама комуністична ідея як головне у творенні і життєдіяльності суспільства. Пленум Мосради звернувся до трудящих із закликом допомогти владі самовідданою працею. З'явилися ініціатори гарячої політичної підтримки цього звернення. Комісар депо залізничної станції Москва-Сортувальна І. Ю. Бураков, який брав участь в роботі пленуму Мосради, зібрав працівників депо й поінформував про її заклики допомогти конкретними трудовими справами. На зборах, що невдовзі відбулися, прийняли рішення в суботу 12 квітня після основної, оплачуваної роботи відремонтувати три паровози на громадських засадах¹.

15 робітників-залізничників після основної роботи стали на нічну трудову вахту і старанно відремонтували три локомотиви. На ранок вони були готові до чергового рейсу. А через місяць і два дні, 17 травня, центральна преса розповіла про проведення аналогічного суботника трудівниками Московсько-Казанської залізниці. З тієї нагоди Леніним й була написана відома стаття під назвою «Великий почин»², у якій знайшов ідеологічне обґрунтування спосіб виконання праці без матеріальної винагороди.

Ініціатива московських залізничників в справі безплатної праці згодом опинилася в центрі ідеологічної та організаційної ейфорії партійних комітетів, профспілкових і комсомольських організацій. З благословення центру вона отримала «одноставну» підтримку не лише москвичів, а й саратовців, трудівників міст Уралу, середньої смуги Росії, «успішно» докотилася до України, зокрема, робітників ряду підприємств Харкова, залізничників Донбасу. Безплатна праця в суботні дні отримала гучну назву комуністичних суботників. Вона подавалася як вияв високої свідомості трудящих та високої їх організованості. Першим щаблем на шляху до комуністичного суспільства, відзначала офіційна пропаганда, є соціалізм, що тримається і все більше триматиметься на вільній, самовідданій віддачі, свідомій дисципліні самих трудящих, які мають працювати не на себе, не на капіталістів та поміщиків, як було раніше, а на суспільні потреби.

Могутня й широка, постійно посилювана ідеологізація значення безплатної, тобто комуністичної, праці відвергала трудящих від думки: а на кого ж насправді вони віддавали свою трудову енергію? В офіційних ідеологічних

установах навколо ідеї комунізації праці за вимогами центру посилилася робота на місцях. Найвищими політичними пріоритетами стали висуватися такі «соціалістичні» характеристики праці, як висока продуктивність, свідоме ставлення до неї, самовідданість, громадянськість, творчість. У зростанні суспільної ролі праці через політичну призму вбачалося зародження елементів комуністичної світобудови, яка, зрозуміло, виникає там, де результати турботи рядових трудівників про зростання продуктивності праці, зберігання кожного пуда вугілля, заліза, хліба та інших продуктів дістаються не тим, хто працює особисто та їх «ближнім», а всьому суспільству в цілому, мільйонам інших людей, об'єднаних в державу.

Але таке ідейне новаторство тільки на перший погляд було привабливим, а насправді мало відчутні недоліки, оскільки постійно, протягом кількох десятиріч посилювана тенденція до боротьби всього суспільства за піднесення продуктивності праці вела до зростання експлуатації трудящих. Все це призвело до того, що, наприклад, у 80-ті роки на Україні фактично 70 % заробленого трудівником йшло в кишеню держави і тільки близько 30 % — на оплату праці³. Отже, соціалістична держава виявилася насправді експлуататором найширших мас трудящих. Досить сказати, що рівень визиску останніх у «країні зрілого соціалізму» більше ніж удвічі перевищував такі ж показники в країні «загниваючого капіталізму» — США. Там на оплату праці витрачається в межах 70 % заробленого трудівником, а 30 % йде в кишеню капіталіста⁴.

Посилення політизації праці в процесі зміцнення влади однієї партії в колишньому СРСР розширило площину застосування безплатної праці. Поряд з суботниками у 20—70-ті роки організуються ще й недільники. А в тих випадках, коли державні свята припадали на робочі дні тижня, перед ними проводилися безплатні «вівторники», «середники», «п'ятничники» тощо (хоч і мали назву «суботники»).

Поряд із загальнодержавними суботниками, починаючи з кінця 20-х і аж до 80-х років, практикувалося проведення суботників та недільників, що мали цільовий характер. Особливо широко організовувалися вони в період Великої Вітчизняної війни. Проводилися такі акції під гаслами допомоги фронту, залізничному транспорту і лише зрідка — сільському господарству. Іноді вони були спрямовані на зміцнення матеріально-технічної бази певних галузей народного господарства або навіть конкретних великих об'єктів індустрії, споруджуваних промислових гігантів — Магнітогорського металургійного комбінату (Магнітки), Дніпрогесу, Харківського, Челябінського, Сталінградського тракторних заводів тощо. Практикувалося проведення їх також на підтримку безпритульних дітей, дитячих будинків, спецшкіл, для збирання коштів на зведення різних пам'яток⁵.

Історія колишнього С'єзу РСР в цілому і України зокрема містить чимало сторінок про спорудження трудящими на суботниках, найрізноманітніших об'єктів соціальної інфраструктури.

Так, значною мірою завдяки суботникам було утворене чудове, обрамлене листяними деревами озеро у м. Тернополі. Львівська молодь, як і багато трудящих міста, чимало зусиль доклала до спорудження на місці звалища парку ім. Б. Хмельницького, а на тодішніх околицях — дитячої залізниці, стадіону «Дружба», Комсомольського озера, чарівного Шевченківського гаю та деяких інших об'єктів культурного призначення⁶. Добрих слів заслуговують тернопільчани за їх участь у повоєнній відбудові сплюндрованого вщент за часи війни міста. У цій вагомій справі їм самовіддано допомагали мешканці сіл майже всієї області⁷.

Найвищої оцінки заслуговують ентузіасти відродження зруйнованої війною столиці України — Києва. Його центральна вулиця — Хрещатик — лежала у суцільних руїнах. На відбудовних роботах енергійно працювали всі кияни — учні шкіл, студентство, робітники, інтелігенція, співробітники всіх управлінських структур, у тому числі й найвищі керівні особи.

У цих тривалих відбудовних роботах найактивнішу участь брали також тисячі трудівників сіл Київщини та інших сусідніх областей. Вони кінями та вozами транспортували з Хрещатика до навколишніх яруг уламки цегли, понівечених перекриття й асфальту⁸. На цю благородну справу людей кликав світлий порив свідомості, жагуче прагнення вкласти у нове, повоєнне життя свою частку зусиль та енергії. Учасники тих величких акцій діяли без щонайменшого натяку на якусь героїзацію чи подвиг. Люди сумлінно робили буденну справу, яка сама по собі з часом виросла до значної й величної.

Ми погрішили б проти історичної істини і суворої життєвої правди, якби сказали, що ту величну за своєю суттю, самовіддану відбудовну епопею в умовах політичного тріумфу переможців фашизму спрямовували керівний апарат, централізована система. Хоча цього, звичайно, відкидати ніяк не можна, партійних закликів, безперечно, зовсім не бракувало. Та слід визнати, що після війни чи не найяскравіше спалахнув у трудящих величезної країни вогник надії на нове, щасливе життя, з'явився потяг до його творення.

Однак повернемося до питання про використання в радянській державі безплатної праці трудящих. Центральний уряд, а більшою мірою керівний орган партії не лише спрямовували різного роду заходи щодо цього, а й постійно здійснювали своєрідний патронаж над проведенням широкомасштабних, загальнонародних трудових акцій. З цієї метою ще в липні 1920 р. ЦК партії опублікував спеціально рекомендоване «Положення ЦК РКП(б) про суботники»⁹. Цей документ був проіннятий директивним духом і мав сприйматися як «повсякденне керівництво до дії». В основу «Положення...» було покладено ідею про те, що суботники є однією з поширених форм «самоорганізації робітничого класу», яскравою та водночас своєрідною лабораторією нових підходів до практичного втілення у життя майбутніх форм праці. Характерно, що в даному документі чітко простежується думка про те, що учасники суботників мають дбати про інтереси суспільства. Як бачимо, вже з самого початку справа зводиться лише до інтересів держави. В той же час про інтереси людей, трудящих, які безпосередньо брали участь в суботниках, не було навіть найменшого натяку.

В останній рік життя В. Леніна, коли він був тяжко хворим, та особливо в перші місяці після його смерті проводилися суботники, недільники, присвячені саме «вождю пролетаріату». Учасники тих масових «ленінських» акцій — робітники, інтелігенція, трудівники діючих у той час радянських господарств, утворених на базі поміщицьких економік, а також сільських комун — надавали організації та проведенню їх особливого значення. Це було органічно пов'язано з глибинними процесами життя всього колишнього Союзу РСР, у тому числі й України.

У другій половині 20-х — у 30-ті роки все більш владно і незворотно в СРСР утверджується сталінщина, що стала новим державно-політичним феноменом. Під пильним оком Сталіна — «батька всіх трудящих» — здійснювалися теоретична розробка і «наукове» обґрунтування концепції нової, небувалої у світовій цивілізації тоталітарної, унітарної держави. У ній матеріалізувалася ідея безкоштовної або суто символічної оплати праці, що

особливо було властивим для життя колгоспів. Оплата праці їх працівників натурою та мізерними сумами грошей на основі трудовнів фактично означала високу експлуатацію державою селянства, у тому числі України. Причому ця експлуатація була набагато вищою, ніж у промисловості. Водночас офіційна пропаганда всупереч існуючій практиці заповзято і послідовно наголошувала на систематичному посиленні уваги держави до трубот колгоспників і жителів села в цілому.

Фактично в аналогічному становищі виявились й працівники радгоспів, що були формально віднесені до носіїв більш високої (державної) форми власності. Але остання обставина суті справи зовсім не змінювала, бо формальний розподіл на селі на дві форми власності очевидних переваг одній над іншою в дійсності не надавав. Та вже ж є підстави більш акцентовано виділити і говорити про гірше соціальне і правове становище трудівників колективних господарств. Селянство насправді було найексплуатованішою частиною населення з боку держави, перебувало у значній нерівності порівняно з іншими категоріями трудящих протягом тривалого періоду, включаючи і 80-ті роки. Все те, як не дивно, базувалося навіть на спеціальних правових основах. Сільська місцевість, всупереч всілякій логіці, була віднесена взагалі до непаспортизованої. Паспорти ж колгоспникам України були видані лише з другої половини 60-х років. Отже, постійна прописка селян до села (фактично — закріпачення) і надзвичайно низько оплачувана праця були одними з ознак недеklarованої соціальної нерівності. В той же час у Конституції Української РСР, як і в Конституції колишнього Союзу, та особливо у політичних гаслах постійно гучно декларувалася рівноправність трудівників села не лише в праці, а й у всьому житті суспільства. Однак це було по суті фарсом, справжнім державним свавіллям, спрямованим на політизацію праці і всього суспільного життя.

Величезні негативні зміни у поняття ролі праці в суспільстві внесли вже широко відомі і об'єктивно оцінені нині такі характерні для практики сталінізму явища і події, як розкуркулення, боротьба з класовими ворогами та шпигунами, космополітами тощо¹⁰. За деякими підрахунками, внаслідок різного роду депортацій населення, фальсифікованих судових процесів та інших позаправних акцій з боку держави репресій зазнали близько трьох мільйонів чоловік.

Масштабні протиправні акції тоталітарної держави знеоцінювали до безмежності роль людини як безпосереднього активного творця матеріальних та духовних цінностей, вкрай спотворювали широко пропаговану ідею про вільну працю в інтересах суспільства. У свою чергу великомасштабні ув'язнення, депортації змусили державу значно розширити каральну систему, створити нові в'язниці, спецколонії, спецтабори, спецпоселення для заслань тощо. Це була система ГУЛАГу, яка, за висловом відомого правозахисника, всесвітньовідомого письменника, лауреата Нобелівської премії О. Солженіцина, стала державою у державі. Її існування є ганебною сторінкою в історії тоталітарної держави. Тяжка гулагівська доля спіткала багатьох і багатьох корифеїв не тільки української чи колишньої союзної, а й світової науки та культури. З нею не розминулися такі всесвітньовідомі особистості, як А. Туполев, С. Корольов, Д. Лихачов та багато інших видатних науковців та діячів культури, письменників, не говорячи вже про рядових робітників та колгоспників. Серед багатьох репресованих представників інтелігенції України ми знаходимо імена відомих учених М. Грушевського, С. Єфремова, М. Птухи, режисера Л. Курбаса, багатьох поетів

та письменників. Лише останніх налічується понад 230 чол., більшість з яких склала у засланні свої голови¹¹.

Відповідно до гулагівських норм та порядків ув'язнених «постійно і всебічно виховували» фізичною працею і на лісоповалі, будівництві доріг, на різних шахтах. Всі ці види діяльності, безперечно, відзначалися високою фізичною напругою, особливо тяжким навантаженням. Багато з тих, хто пройшов різні табори, пригадуючи ту працю пізніше, з гумором її називали працею комуністичною, тобто безплатною, або за щонаймізернішу платню. Саме така праця була характерною для системи ГУЛАГу. Це в найбільш гіперболізованій формі відтворювало характер її у країні, бо результати такої праці використовувалися в інтересах інших — держави та керівної її верховки. Разом з тим праця в'язнів в ідеологічних високих інстанціях розцінювалась не інакше, як значне досягнення у справі «трудового виховання» тих, хто в житті серйозно схибив, виступав проти політики партії та радянської держави, «рідної» для них влади.

Звичайно, гулагівська система діяла ніби непомітно для «цивілізованого» життя країни, у якій широко та активно практикувалися суботники, використовувалася малооплачувана та фактично безплатна праця. Так, протягом війни і в перший період по її закінченні суботники та недільники фактично вливалися в основне трудове русло людей. Оплата їх праці була мізерною й символічною, часто зводилася до надто скромного продовольчого забезпечення хлібною пайкою та «легеньким» додатком до неї. То ж основна виробнича діяльність трудящими виконувалася по суті без оплати, здійснювалася в розширеній уяві функціонерів нібито на комуністичних засадах.

У другій половині 50-х — 60-х роках багато суботників та недільників присвячувалося опорядженню територій промислових підприємств, колгоспів та радгоспів, вищих і середніх учбових закладів, шкіл, бібліотек та інших культурно-освітніх установ.

Другого «дихання» набули суботники з кінця 60-х років з нагоди 50-річного ювілею цих акцій. З тих пір щороку аж до першої половини 80-х років вони знову мали назву «ленінських» і часто — всесоюзних. За рекомендаціями з центру особлива увага під час їх проведення надавалася залученню робітників та колгоспників до виконання безпосередньо виробничих завдань. Для організації цих заходів на підприємствах, в колгоспах і радгоспах, районах, містах та облстях, в республіках і в центрі утворювалися спеціальні штаби, комісії, підкомісії тощо¹². Виконані під час проведення суботників та недільників обсяги робіт вираховувалися в досить вагомих «круглих» сумах. Скажімо, в день проведення суботника 12 квітня 1970 р. на Україні було виготовлено продукції промисловості та сільського господарства загалом на 100 млн. крб. Така сума для того часу була досить вагомою. Але всі кошти від суботників, як і всі інші, зароблені трудящими України, спочатку текли до «кремлівської скарбниці» і лише потім за вказівкою центру частково поверталися у республіку. При цьому першочергово вгамовувалися запити і апетити того ж таки центру. Такими були непорушні порядки, запроваджені ще у 20—30-ті роки. Під час застійного періоду вони утвердилися ще міцніше.

На початку 60-х років з центру вийшла ініціатива активізувати боротьбу за комуністичну працю як вищу форму соціалістичного змагання, або, як широко пропагувалося у пресі, — суперництва. Згодом установки щодо цього уточнюються, ставляться вимоги посилення роботи по розгортанню боротьби

вже за «комуністичне ставлення до праці». Зміни різних форм соцзмагання відбувалися фактично до середини 80-х років.

Всьому тому підпорядковувалася дедалі ширша кампанія по політизації змагання на великих промислових підприємствах країни. Повсюди майоріли великі кумачеві плакати, на яких здалеку помітними білими літерами рясніли лозунги: «Ми прийдемо до перемоги комуністичної праці!», «Нинішнє покоління буде жити при комунізмі!», «Вперед, до перемоги комунізму!», «Жити й працювати по-комуністичному!» тощо¹³. Були запроваджені звання «Ударник комуністичної праці», грамоти та спеціальні листи-подяки, що вручалися переможцям змагання. Останні також стимулювалися грошовими преміями, користувались пільгами під час розподілу путівок у санаторії, будинки відпочинку. Профспілкові комітети оплачували їм туристські путівки для поїздок за кордон, в круїзи по Середземному морю, довкола Європи тощо.

Питання так званої боротьби за комуністичне ставлення до праці і запровадження різних форм діяльності на громадських засадах знаходилися в одній площині державної політики, що її спрямовувала компартія, яка насаджувала в суспільстві всіма силами уяву про постійне його просування до світлого майбутнього. На це, особливо в першій половині 60-х років, центр спрямував цілу низку вимог щодо розвитку громадських засад як прообразу елементів комунізму у роботі органів пропаганди та масово-політичної роботи, в пресі й на радіо, різних громадських інститутах, управлінських структурах Рад. Така діяльність, тобто без матеріальної винагороди, була притаманна різним позаштатним інспекторам, інструкторам, консультантам, працівникам певних секторів, відділів, комісій. Позаштатні відділи та сектори утвердилися і «заземлилися» в редакціях обласних та районних газет, багатотиражок, місцевому радіомовленні¹⁴. Все те набуло великих масштабів і втягло лише на Україні у цей «громадсько-комуністичний вир» тисячі людей.

Політична ейфорія, пов'язана з проведенням комсуботників, супроводжувалася мелодією оркестрів, інсценізаціями, перетворювалася на справжнє театральне дійство. Повсюди діловитість, виважений спокій витіснялися галасливою парадністю, неодмінним проведенням мітингів, безпідставною метушнею. І все те робилося для того, щоб рапортувати вищим інстанціям про досягнення «високого рівня» організації безплатної праці.

Не можна не згадати тут і про широко застосовувану в 60—70-ті роки в ланках і бригадах колгоспів і радгоспів, бригадах, змінах і цехах промислових підприємств практику оплати праці лише за загальними показниками, суцільними списками, де виводилися середні і загальні цифри. Наслідки ж індивідуальної праці кожного у такому разі не враховувалися. Цей негативний досвід іржею в'їдався в життя усього українського суспільства. Поступово такі «комуністичні» підходи («у загальному», «у середньому») утвердилися надто міцно й подавалися масам як необхідний для побудови кращого майбутнього спосіб оплати праці¹⁵.

Все те міцно вживалося в поведінку та психологію трудящих, їх повсякденне життя. Активно пропагувалася існуюча система праці у пресі, на радіо, телебаченні тощо. І багатьом вже здавалося, що ось-ось згори оголосять про «пришестя» комунізму, отого «близького завтра». І все, що довкола було «соціалістичним», перетвориться на «комуністичне», і в житті утвердиться принцип «кожному по потребах», коли будь-хто зможе задовольнити будь-які свої бажання і запити. Такі спрощені, примітивні уявлення про комунізм буквально наскрізь проймали на побутовому рівні

все суспільство колишнього Союзу РСР. Це було результатом невтомної діяльності в країні «авангарду» всіх трудящих — партії комуністів, яка на своєму XXII з'їзді у 1961 р. проголосила програму побудови (в основному) до 1980 року комунізму. Вона стимулювала політичну ейфорію в житті радянської держави, хоча абсолютно не базувалася на реальностях життя, була далекою від нього і відбивала футуристичні, нездійсненні ідеї марксизму-ленінізму як всесвітньо-революційних теоретичних постулатів.

Поступово розмивалися розуміння реалій суспільних процесів і справжнє теоретично обгрунтоване передбачення його перспектив. Вважалося, що єдино правильна точка зору, глибоко обміркований теоретичний прогноз міститься у проголошених положеннях з документів держави, а тим більше — партії, насамперед її Центрального Комітету. В даному випадку своєрідним і справді класичним негативним зразком такого документа була Програма КПРС, у якій на основі детальних цифрових викладок та розрахунків вважалося цілком можливим побудувати комуністичне суспільство в основному до кінця 80-х років, а потім розв'язати завдання його розгорнутого поступу¹⁶. Даний ідеологічний тиск активно поширювався на діяльність державних інститутів, партію, комсомол, профспілкові структури, охоплював все суспільство.

Надмірно велика увага приділялася саме дальшій політизації праці. Так, у першій половині 60-х і особливо в 70-ті роки утверджується практика створення шкіл комуністичної праці на підприємствах, в колгоспах тощо¹⁷. Спочатку ці завдання розв'язувало керівництво профспілкових комітетів. Згодом, із масовим поширенням цих шкіл вони включаються у мережу політичної освіти, а звітність про їх практичну діяльність в кінці кожного навчального року надсилається партійними організаціями, парткоммами з низових ланок — промислових підприємств, колгоспів, радгоспів тощо — у вищі інстанції — райкоми, міськкоми і т. д. У тих звітах мало бути відображено творчий характер практичної діяльності цих шкіл, підкреслено новаторство у праці їх слухачів, наголошено, що вони відзначалися неабиякою активністю у впровадженні передових методів виробництва, брали участь у русі раціоналізаторів та винахідників. Саме в тому вбачалися ефективність навчання, хороші наслідки його міфічного «дієвого» впливу на матеріальне виробництво. Безперечно, такий «вплив» був надуманим, бо навчання у школах компраці відбувалося впродовж близько восьми місяців на рік, а підсумки підбивалися досить просто: наприклад, раціоналізатор, передовик виробництва навчався у школі комуністичної праці — значить, те навчання активно сприяло розкриттю його творчого потенціалу, активізувало працю. Як бачимо, все було до примітивності тривіально і штучно культивованим.

Більше того, підраховувалася навіть ефективність навчання у тих школах. У звітних реляціях у кінці навчального року за наслідками діяльності мережі політичної освіти виводилася підігнана під бажане та чи інша цифра. Ефективність впливу навчання на матеріальне виробництво подавалася завжди в рожевих фарбах, кругленьких грошових сумах, а також в кілограмах і тоннах зекономленого металу чи інших сировинних ресурсів.

І все ж вагомі громадські нагромадження коштів здійснювалися за рахунок участі трудящих у комуністичних суботниках та недільниках. Зароблені на них суми грошей виділялися на соціальні й культурні потреби і частково — науки. Тільки в роки дев'ятої п'ятирічки у колишньому Союзі РСР на спорудження сільських шкіл на 208 тис. учнівських місць з цих

коштів асигновано в цілому 178 млн. крб. Близько п'ятої частини з них призначалося для України.

Майже аналогічні обставини мали місце і при використанні коштів, спрямованих на розвиток охорони здоров'я. Адже дана важлива соціальна сфера субсидувалася державою також за залишковим принципом.

Таке становище виникало не тільки через хибні економічні засади, на яких базувалася вся економіка, а й тому, що непомірна ідеологізація праці сприяла зосередженню уваги на самих фактах взяття соцзобов'язань, великих вартісних показниках і масштабах будівництва. Досить сказати, що навіть за обставин, коли справа рухалася повільно, з великими недоробками, будівельники, наприклад, за підсумками роботи в кінці року або до великих державних свят отримували часто подяки, різного роду грамоти й дипломи і навіть грошові премії.

Трудове «суперництво» було фактично втоплене у безмежній політизації та ідеологічній ейфорії. Особливо потворних деформацій зазнало воно за часів правління М. С. Хрущова, починаючи із загальновідомої семирічки, та Л. І. Брежнєва, коли роки п'ятирічок оголошувалися то ударними, то визначальними. Виробничі плани поступово трансформувалися у зобов'язання колективів і все те при постійно посилюваній ідеологізації аж до середини 80-х років скеровувалося з центру та пропагувалося у засобах масової інформації, наочної агітації. Остання заповнювала буквально всі порожні площини на господарських приміщеннях. У колгоспах, радгоспах, на промислових підприємствах, у містах і селах за вказівками зверху на спеціально відведених майданчиках обладнувалися спеціальні «острівки» наочної агітації, де були основні матеріали, присвячені соціалістичному змаганням. Все це повторювалося з року в рік і майже не хвилювало тих, хто «брав участь» у таких змаганнях. Разом з тим керівні партійні та профспілкові органи робили все для того, щоб згасаюче трудове суперництво залишалось на папері у вигляді дедалі зростаючого і масовішого. Досить було взяти занижені зобов'язання (як і планові завдання), а потім взяти зустрічні та «підвищені» й перекрити їх, як на гору йшли рапорти про ентузіазм трудящих, про їх невпинне просування до нових висот. Це стосувалося і сільського господарства (наприклад, здача зерна державі), і промисловості.

Все було спрямоване на те, щоб перші особи в районі, області, республіці були помічені в центрі, переведені на вищу посаду як «вірні лєнінці», дбайливі господарі. На їх груди дедалі частіше «сипалися» нові найвищі урядові нагороди. Про інтереси ж людей, тих трударів, розумом та руками яких розв'язувалися соціалістично-зобов'язуючі завдання, говорилося надто багато і піднесено, але насправді нічого не робилося для того, щоб істотно поліпшити їх матеріальне становище, умови праці. Так, навіть виконавши «зустрічні зобов'язання», колгоспи часто залишалися у боргах, економічно слабкими. Зокрема, забезпечення тваринництва концентрованими кормами було вкрай незадовільним, що призводило до падіння рівня рентабельності цієї галузі сільського господарства.

Проте всі ті негативні моменти всіляко замовчувалися, а в пресі, на радіо, телебаченні, в місцевих засобах інформації гучно лунали славослів'я про взяті соцзобов'язання, успішні наслідки соцзмагання, повідомлялося про колективи-переможці, присудження їм перехідних, пам'ятних та інших прапорів. До того ж і видів змагання було досить чимало: всесоюзне, республіканське, обласне, районне, внутрішнє у трудових колективах, суперництво за призові місця по галузях. Разом з прапорами щоквартально,

кожне півріччя, за підсумками року та п'ятирічок в цілому переможцям вручалися грошові премії. Щорічно по галузях присуджувались також державні премії Союзу, по тематиці військово-промислового комплексу (так званій закритій проблематиці) — закриті державні премії, тобто — нерозголошувані. Існували також республіканські премії, а в областях, районах, на індустріальних і сільськогосподарських підприємствах — різні вимпели й призи, розмаїті кубки й інші відзнаки на честь вшанування і морального заохочення ентузіастів соціалістичного трудового суперництва. Ідеологічне крикунство навколо змагання набуло справді небаченого розмаху. А коли згадати, що існували ще й особливо ідеологізовані види змагань (на честь Першотравня, річниць Жовтня, ювілеїв Леніна і радвлади тощо), то картина величезної політичної ейфорії стане більш повною. Діяла ціла індустрія виготовлення прапорів, вимпелів, дипломів, різних грамот. Тільки у 70-ті — першій половині 80-х років налічувалося близько 70 тис. перехідних і неперехідних знамен, близько 500 тис. вимпелів, дипломів й інших відзнак, що вручалися «за підсумками» та «за наслідками» змагання¹⁸.

Разом з тим утриманські настрої панували серед більшості населення країни, яке втомилосся від однотипних гасел «Вперед...» і «Під прапором...», величезних портретів одних і тих же, омолоджених ретушерами, керівних діячів партії та держави. «Загниваюча з голови» система сама себе скомпрометувала, що особливо було помітним на тлі економічних успіхів розвинутих капіталістичних держав та деяких країн третього світу, де соціалістичного змагання не було.

З другої половини 80-х років з ініціативи колишнього секретаря ЦК КПРС по ідеології О. Яковлева і останнього генерального секретаря партії М. Горбачова наступив крутий поворот у ставленні до соцзмагання як такого, що вичерпало себе. Відбувається різка деполітизація праці. Імпульсом цьому процесові надало фактичне припинення з 1986 р. всесоюзного соцзмагання. Згодом згасають республіканське, обласні і районні змагання. Поступово трудове суперництво зникає у промисловості, колгоспах, радгоспах та інших низових виробничих структурах. Досить різко «відхрещуються» від соціалістичного змагання профспілкові комітети, профорганізації, різного роду комісії, які ще зовсім недавно запопадливо «розв'язували» невідкладні питання, пов'язані з ним. Всі вони очікували нових вказівок центру щодо якихось нових форм змагальності. Але там, очевидно, були справи набагато «важливіші». Йшов пошук нових «концепцій», нових «підходів» до розвитку суспільства в умовах перебудови.

Науковці, які досліджували проблеми трудового суперництва, також рішуче «відхрестидися» від своїх минулих поглядів і почали кваліфікувати змагання як надумане, штучно культивоване державою, партією і профспілками явище. Поступово припинилися публікації з питань соцзмагання в центральних, українських, обласних, міжрайонних та районних засобах масової інформації. З ініціативи М. Горбачова питання соціалістичної змагальності були обійдені на XXVII, XXVIII з'їздах КПРС, з'їздах народних депутатів Союзу та сесіях Верховної Ради у 1989—1991 рр. За усталеною звичкою солідарність з центром виявили й відповідні керівні структури в Україні.

Кардинально змінилися як політичні, так і соціально-економічні обставини у зв'язку з розпадом колишнього Союзу РСР та утворенням замість союзних республік молодих незалежних держав. На тлі руйнування старих і пошуку нових форм взаємозв'язків між ними, відчутного еко-

номічного спаду, проведення внутрішніх реформ відбувається складний процес змін у ставленні трудящих до праці та її наслідків.

Щодо Української держави, то вона вже понад рік живе в нових вимірах вимріяної та вибореної багатьма поколіннями незалежності. Визначальною тенденцією еволюції матеріального виробництва в Україні вимальовується майбутній процес приватизації. Основним фактором у ньому мають стати трудові колективи та їх конкретні інтереси. Змагальності у її колишній формі місця вже не знаходиться, бо визначальними у матеріальній природі суспільства стають ринкові товарні відносини, що тільки започатковуються. Зростаючий розмах їх має визначати характер відносин у процесі організації праці, насамперед на засадах конкурентності. Приватизація та ринок формуватимуть якісно нові, принципово відмінні виробничі відносини, нове соціальне обличчя виробника матеріальних благ. На цьому складному шляху молоду Українську державу чекатимуть нові труднощі та випробування. І в цих умовах лише працею талановитого роботящого народу, розумною державною політикою можна розв'язати завдання входження України у цивілізовану сім'ю країн Європи та всього світу.

¹ Див.: Коммунистические субботники// Совет. энциклопед. словарь.— М., 1973.— С. 620.

² Там же.— С. 206.

³ Поточ. арх. пост. комісії з питань економ. реформи та управління народн. господарством Верховної Ради України// Проблеми економіки.— 1991.— С. 5—7.

⁴ Там же.— С. 7—8.

⁵ Поточ. арх. Федер. Ради незалеж. профспілок України. Проведення суботників.— 1990.— С. 6—11 (далі ПАФРНПУ).

⁶ Львів. обл. держ. арх. (П), ф. 1, оп. 291, спр. 1911, арк. 141—144.

⁷ Терноп. обл. держ. арх. (П), ф. 1, оп. 311, спр. 1708, арк. 137—143.

⁸ М а н д з і й В. Відбудова Київщини та Києва.— К., 1976.— С. 9—13.

⁹ Методичні матеріали з питань соцмагання (Методкабінет УРПС).— К., 1978.— С. 3—5.

¹⁰ Див. докладніше: К у р н о с о в Ю. О. Насилля — головний аргумент більшовизму// Укр. іст. журн.— 1991.— № 12.— С. 16—28; М і щ е н к о О. Безкровна війна: Книга свідчень.— К., 1991.— 174 с.

¹¹ Див.: Л у к ' я н е н к о Л е в к о: Сповідь у камері смертників.— К., 1991.— 125 с.; Ч о р н о в і л В я ч е с л а в, П е н с о н Б о р и с. Хроніка таборових буднів; Х е й ф е ц М и х а и л. Вячеслав Чорновил — зковський генерал.— К., 1991.— 160 с.; Літ. Україна.— 1991.— серпень — грудень.

¹² Об'єдн. арх. Федер. Ради незалеж. профспілок України, ф. 247363, оп. 1, спр. 187, арк. 4—9.

¹³ Там же, ф. 2605, оп. 9, спр. 4883, арк. 11—15.

¹⁴ Див.: Громадські начала в пресі, радіо, телебаченні.— К., 1961.— 145 с.; Веление времени.— М., 1962.— 207 с.; Творчість в ідеологічній роботі.— К., 1968.— 213 с.; Головне — робота з людьми.— К., 1969.— 172 с.

¹⁵ П а д а л к а А. З. Воспитание коммунистического отношения к труду у колхозников и крестьянства Украины. 1959—1962 гг.// Организаторская и политическая работа партии на селе.— М., 1963.— С. 195—246.

¹⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1962.— С. 153—162.

¹⁷ Школи комуністичного труда.— Ленинград, 1968.— 162 с.

¹⁸ ПАФРНПУ, Проведення суботників.— С. 15—19.